

خط‌کوئی پرستی در آثار مارکوچی آنلاین

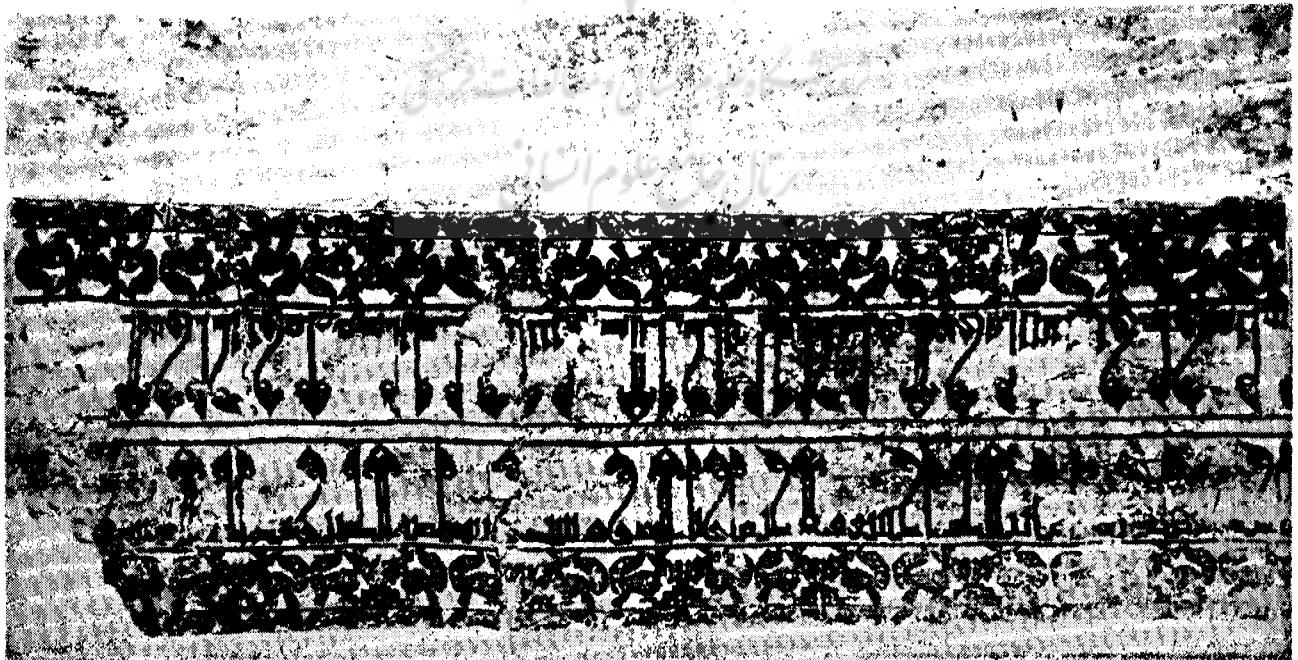
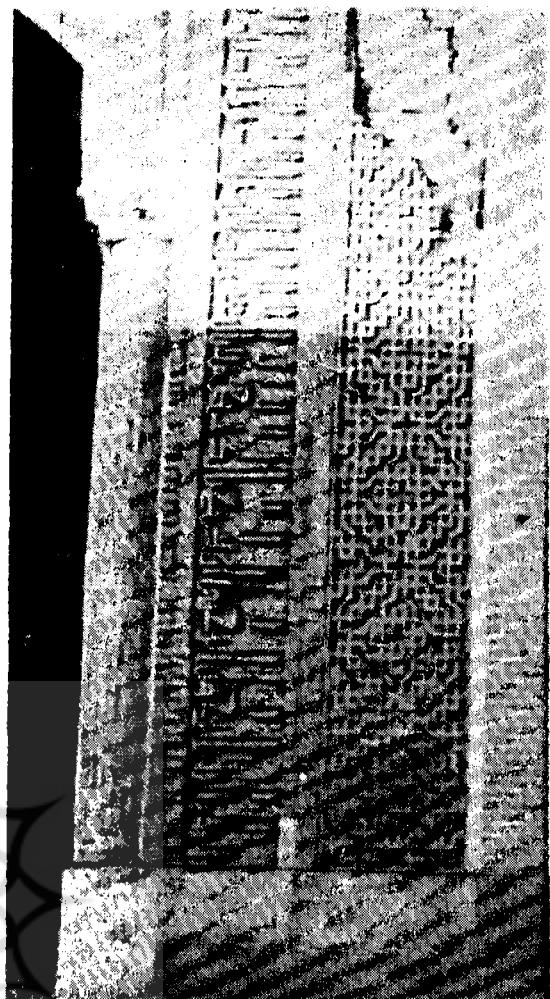
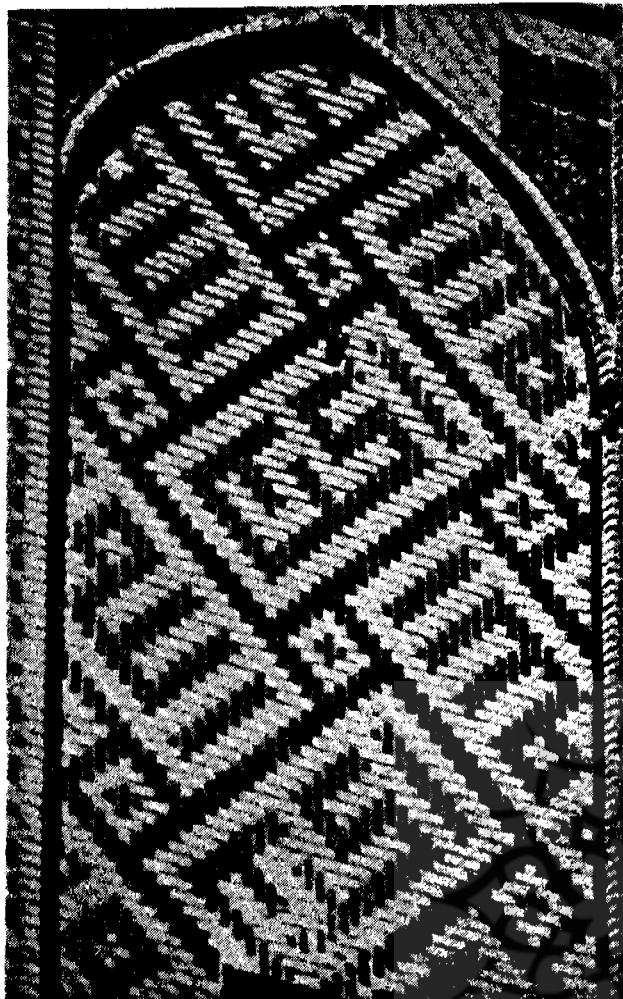
دکتر عباس زمانی
دانشیار دانشکده ادبیات و علوم انسانی
دانشگاه تهران

می‌انگیزد . . . ما همه میدانیم که خطوط عمودی نظر را بیالا می‌کشانند و خطوط افقی ، آرامش می‌بخشنند – خطوط مورب محرك هستند – و اتحناها فرم و مطبوعند . . . البته تأثیر خطوط ، تنها به علت حرکت آنها نیست بلکه این تأثیر در ارتباط میان خطوط متتنوع نیز میباشد . . . هنرمند ، میان خطوط متتنوع هم آهنگ و ارتباط برقرار میسازد . . . برای ایجاد هم آهنگی گاه خط را تکرار می‌کند و برای القاء تنوع ، گاه خطی را بموازات خط دیگر و گاه بخلاف جهت حرکت همان خط ترسیم می‌نماید . . . به کمک خط اریب ، تعادل آرامش بخش خطوط افقی و عمودی را بهم میزند و ایجاد حرکت و جنبش می‌کند . . . برای ایجاد تأثیر تمثیلی و یا حالتی کاملاً دراماتیک خطوط اریب را بهم می‌امیزد و خطوط جناقی (زیگراگ) بوجود می‌ورد . . . خطوط ممکن است ادامه یابند ، یا قطع شوند ، - یعنی ممکن است حدودی برای سطوحی باشد . . . دریک بنا ، ممکن است حد ، کناره سطوح وحدف اصل میان آنها باشد : خطوط معماری ، زیبائی ظاهری بنا را از نظر زیباشناسی بوجود می‌آورند . . . خط ممکن است حصارشکلی باشد ، در این صورت شکل مزبور را محدود میسازد ؛ در مجسمه سازی ، خطوط ، با پیچ و خم خود مواردی مانند (لباس وغیره) را به تماشاجی القاء می‌کنند . . . یا ممکن است ، مقصود از خط ، نوشته ، یا تصویری ، باشد . و در این صورت خط زینتی است که بر سطحی لغزیده است ، این چنین خط سرشار از پیچ و خم وقوس و هلال خود بخودی است و در وجود تأثیر شگرفی دارد . . . این خط دارای جنبش است و یا نمودار اندیشه‌ای است . . . خاصیت خط هر چه باشد ، هدف آن جنبش و حرکت بسوی مقصدی است . . . خطوط افقی ، عمودی ، منحنی . هر کدام نوعی احساس درینندۀ

خطوطی که در سطوح داخل و خارج بناها و یا روی سایر اشیاء هنری اسلامی صورت می‌گیرد ظاهرآ برای ذکر نام سفارش‌دهنده و هنرمند یا قید تاریخ و چگونگی ملحقات و متعلقات آن و ثبت کلمات و عبارات مقدس مذهبی چون بسم الله الرحمن الرحيم و اسمی مختلف خدا و رسول (ص) و جانشینان رسول او و یا آیات سوره‌های قرآن مجید ، که مناسب بنا و یادآور وظائف دینی و اخلاقی وغیره است ، می‌باشد ولی علاوه بر اینها خطوط عربی و فارسی ، به علت خصوصیات موافق و به سبب کیفیت حروف ، جنبهٔ ترینی بخود می‌گیرد ، و در کنار گل و بتها و اتصال به آنها ، منظرهٔ زیبائی بوجود می‌آورد و رویهم رفته در مفهوم کلی خط وارد است .

«خط مفهوم وسیعی دارد – خط ممکن است حد یاشد ، یعنی حدودی برای سطوحی باشد . . . دریک بنا ، ممکن است حد ، کناره سطوح وحدف اصل میان آنها باشد : خطوط معماری ، زیبائی ظاهری بنا را از نظر زیباشناسی بوجود می‌آورند . . . خط ممکن است حصارشکلی باشد ، در این صورت شکل مزبور را محدود میسازد ؛ در مجسمه سازی ، خطوط ، با پیچ و خم خود مواردی مانند (لباس وغیره) را به تماشاجی القاء می‌کنند . . . یا ممکن است ، مقصود از خط ، نوشته ، یا تصویری ، باشد . و در این صورت خط زینتی است که بر سطحی لغزیده است ، این چنین خط سرشار از پیچ و خم وقوس و هلال خود بخودی است و در وجود تأثیر شگرفی دارد . . . این خط دارای جنبش است و یا نمودار اندیشه‌ای است . . . خاصیت خط هر چه باشد ، هدف آن جنبش و حرکت بسوی مقصدی است . . . خطوط افقی ، عمودی ، منحنی . هر کدام نوعی احساس درینندۀ

۱- تاریخ عمومی هنرهای مصور ، تألیف استاد علی نقی وزیری ،
تهران ۱۳۳۷ ، ص ۹ و ۱۰ .

از عربهای مقیم شمال و جنوب حجاز آثار کتابت بسیار موجود میباشد، مشهورترین آن اعراب مردم یمن هستند که با حروف مسند مینوشتند و دیگر نبطی‌های شمال که خطشان نبطی بود و هنوز آثار کتبی آنان در نواحی حوران و بلقاء موجود میباشد و علت پیساد بودن آنان این بوده که مردم حجاز یا اعراب مصر زندگی صحرانشینی داشتند و خواندن و نوشتن از عادات مردم شهری میباشد از آنرو تا کمی پیش از اسلام کتابت در میان اعراب حجاز معمول نبوده است . اما بعضی از مردم حجاز که (کمی) پیش از اسلام برق و شام میرفتند با اخلاق شهرنشینی آشنا میگشتند و بطور استعاره نوشتن را از عراقیان و شامیان فرا - میگرفتند و همینکه بحجاز میآمدند عربی را با حروف نبطی یا سریانی و یا عبرانی مینوشتند و خط سریانی و نبطی پس از فتوحات اسلام نیز میان اعراب باقی ماند و تدریجیاً از خط نبطی خط نسخ (دارج) پیدید آمد و از سریانی خط کوفی پیدا شد . خط کوفی منسوب به خط نبطی متأخر و نبطی متأخر مربوط بدرو اصل «صفوی مسند» و «نبطی قدیم آرامی» و این دو اصل ناشی از خط فینیقی است و خط فینیقی به دو خط میخی و هیر و گلیفی منتهی می‌شود . این خط در جریان تحول خود زمانی بنام حیری و انباری و با رفتن بهمکه و مدنیه، مکی و مدنی نامیده شده و بدرو صورت مرسوط و مستدیر متداول بوده است و را خرین مرحله یکی از آن دو (مرسوط)، پس از بنای شهر کوفه و تکامل و تجویید، بخط کوفی معروف گردید^۱.

در مقدمه ابن خلدون، ترجمة دانشمند محترم محمد پروین گنابادی، سابقه و مراحل تحول خط کوفی به این شرح بیان شده است : « و خط عربی هنگام دولت تابعه در زیبائی و آرایش بمنتهی درجه استواری رسیده بود زیرا دولت مزبور بمرحلة شهر نشینی و تجمل و شکوه نائل آمده بود و خط مزبور بنام « خط حمیری » نامیده شده است و آن از تابعه به مردم حیره انتقال یافت که در آن دولت خاندان منذر تشکیل یافته بود و این خاندان در عصیت ازوایستگان و خویشان تابعه بودند . . . . و مردم طائف و قبیله قریش چنانکه گفته‌اند خط را از اهالی حیره فرا - گرفتند و گویند کسی که خط را از مردم حیره آموخته سفیان بن امیه و بقولی حربین امیه بوده است . . . پس نظر آنانکه میگویند مردم حجاز خط را از اهالی حیره فراگرفته و مردم حیره آنرا از تابعه و حمیر آموخته‌اند از دیگر اقوال شایسته‌تر است . . . آنگاه چون تازیان بفرمانروائی و کشورداری نائل آمدند و شهرهای گوناگون را فتح کردند و کشورها را متصرف شدند و بصره و کوفه فرود آمدند و دولت آنان بنوشن و خط نیازمند شد فن خط را بکار برداشت و در جستجوی آن هنر کوشیدند و آنرا آموختند و متداول کردند و در تبعیجه بمرحلة ترقی واستواری رسید و در کوفه و بصره از لحاظ زیبائی پایه

۲ - به صفحات بعد مراجعه شود .

۳ - اطلس خط، تأليف حبيب الله فضائلی، اصفهان ۱۳۹۱ قمری، ص ۱۲۵ وبعد آزان .

۴ - تاریخ تمدن اسلام، تأليف جرجی زیدان، ترجمه و نگارش علی جواهر کلام، تهران ۱۳۴۵، ص ۴۵۲ .

بطور اعم ، واختراع نوشته ، بطور اخص ، دقت شود معلوم خواهد گردید که خط کوفی مشمول مطالب مزبور و واحد اکثر شرایطی است که در آن مطلب اظهار شده و طبعاً بهمین علت در تریین بنها و سایر آثار تاریخی و هنری نقش مهمی بهمده داشته که نگارنده این نقش را ، حتی الامكان ، بشرح ذیل بیان می‌نماید :

سابقه و وجه تسمیه خط کوفی .
خط کوفی تریین در آثار تاریخی اسلامی ایران .
منشأ خط کوفی تریین .

الف - سابقه و وجه تسمیه خط کوفی

بر طبق نوشتۀ اطلس خط تأليف و تصنیف دانشمند محترم حبیب الله فضائلی ، که در نوشهای دیگر تأیید گردید^۲ ، خط کوفی منسوب به خط نبطی متأخر و نبطی متأخر مربوط بدرو اصل «صفوی مسند» و «نبطی قدیم آرامی» و این دو اصل ناشی از خط فینیقی است و خط فینیقی به دو خط میخی و هیر و گلیفی منتهی می‌شود . این خط در جریان تحول خود زمانی بنام حیری و انباری و با رفتن بهمکه و مدنیه، مکی و مدنی نامیده شده و بدرو صورت مرسوط و مستدیر متداول بوده است و را خرین مرحله یکی از آن دو (مرسوط)، پس از بنای شهر کوفه و تکامل و تجویید، بخط کوفی معروف گردید^۳.

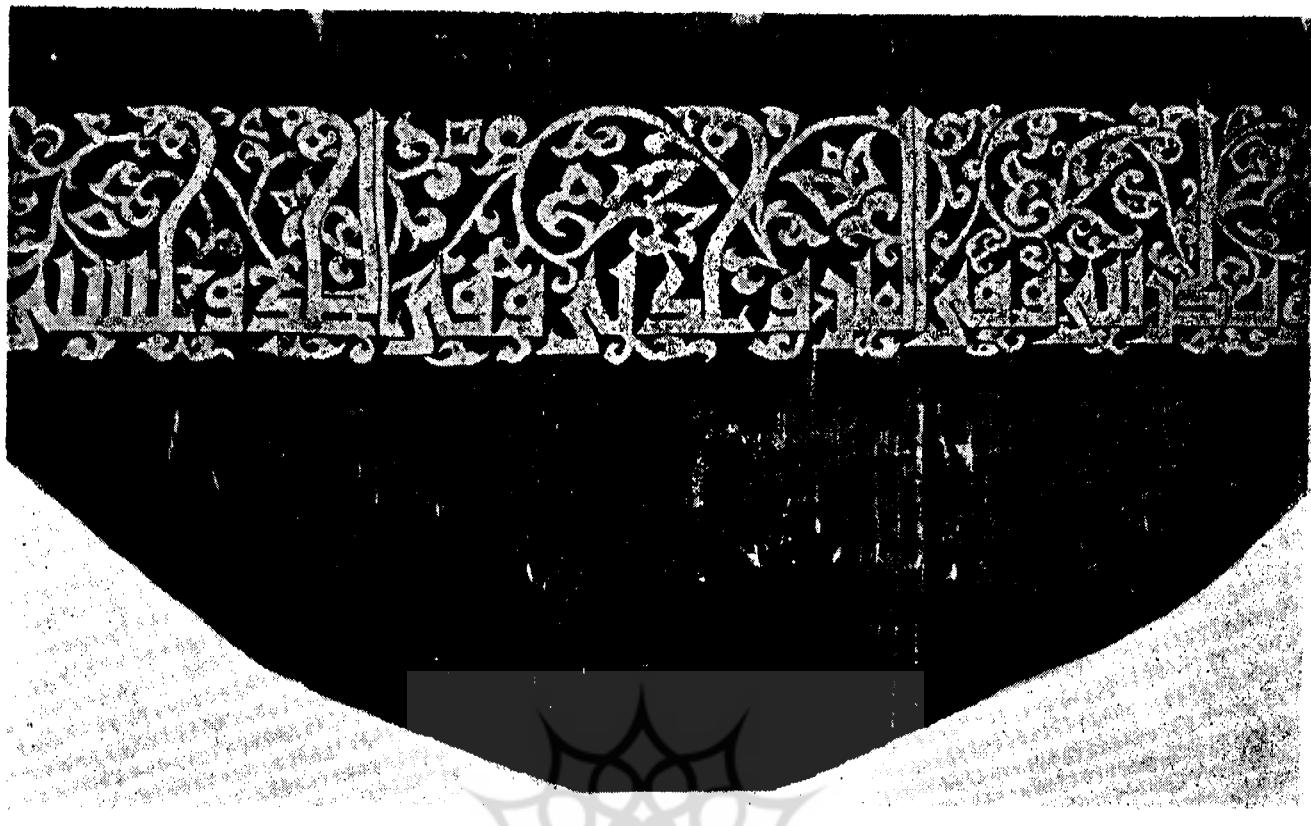
جرجی زیدان نویسنده عرب در کتاب تاریخ تمدن اسلام^۴ می‌نویسد : «در آثار باقیمانده از اعراب حجاز چیزی در دست نیست که بر خط و سوادداشت آنان دلالت کند ، در صورتی که

شرح عکس صفحه مقابل :

راست : قسمتی از نمای سمت راست ایوان جنوبی مسجد جامع گناباد مورخ ۶۰۹ هجری که کتیبه‌ای را با خط کوفی ساده نشان می‌دهد .

چپ : عکسی از سردر مدرسه الغ بیگ سمرقد مورخ ۸۲۳ هجری که با خط کوفی گوشهدار زیبائی مزین شده است .

پائین : یک قطعه پارچه ابریشمی منسوب به قرن ششم هجری که شامل خطوط کوفی برگدار است . بعضی از حروف تبدیل به یک درخت کوچک کاجی شکل و برخی تبدیل به یک برگیه سه لبی راست یا خمیده شده است.

یک قطعه پارچه ابریشمی منسوب به قرن ششم هجری که سکوفی گل و برگدار را نشان می‌دهد.

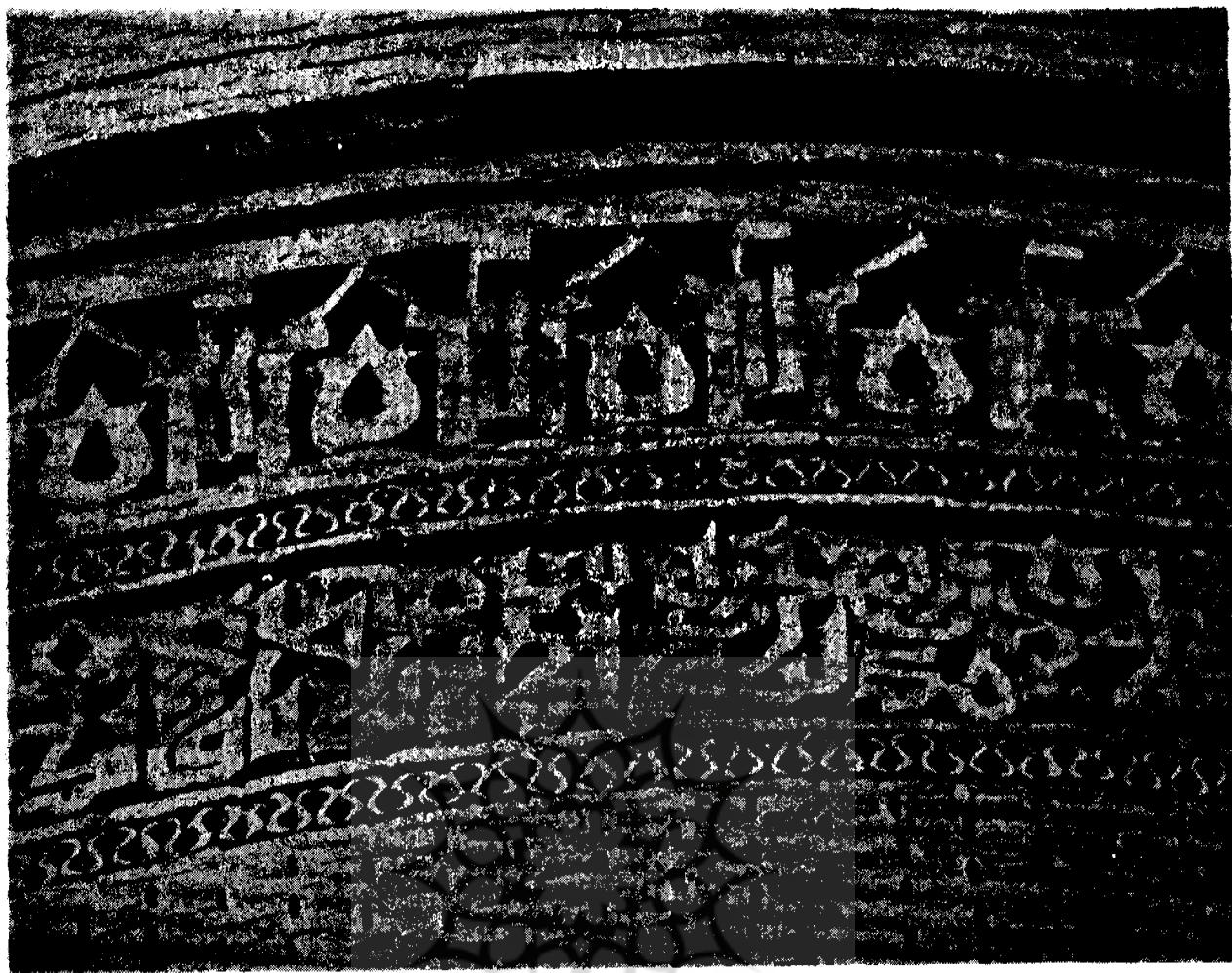
قرن سوم و قسمتی از قرن چهارم در مصر و سوریه و عراق بکار میرفته است.

مؤلف کتاب مزبور می‌گوید: «ایرانیهای مسلمان خط و تذهیب را از اعراب اقتباس کردند. خطاطهای ایرانی نوعی خط ابتکار کردنکه از خط کوفی عباسی مشتق است و در آن مدها واضحتر از جرها است، یعنی قسمتهای عمودی حروف از قسمتهای افقی روشنتر و واضحتر است . . . در قرآنهای عهد سلاجمه متعلق بقرن یازدهم و دوازدهم^۷ خط کوفی ایرانی حداً کثر نمو و رشد و ترقی را نموده و تذهیبات آن نیز غنی‌تر است . ». ^۸

در کتاب «تاریخ ادبیات در ایران» به این ترتیب نفوذ خط عربی به ایران و بکار رفتن خط کوفی بیان شده است: «از وقتی که زبان عربی با سپاهیان عرب بایران نفوذ کرد خط عربی نیز با آن همراه بود. خط عربی بنحوی که در دوره اسلامی معمول بود در زمانی قریب باسلام از دو قوم اختد شد: نخست از قوم نبطی در جانب حوران و دوم از سریانیان از طریق حیره (تردیک کوفه). این هردو خط از خطوط سامی و پیرای عرب کاملاً قابل تقلید بود. خط نخستین منشاء خط نسخ و خط دومین مبداء خط کوفی شد . . . دو خط نسخ و کوفی هردو بعد از غلبه اسلام میان مسلمانان باقی مانده و ظاهرآ این هردو خط را باهم

بلندی یافت، ولی البته فروتر از مرحله ترقی نهائی و هدف مطلوب بود، ورسم خط کوفی در این دوران هم معروف است. آنگاه تازیان در سرزمینهای وکشورهای گوناگون پراکنده شدند و افریقیه و اندلس را نیز فتح کردند و خاندان عباسیان شهر بغداد را بنیان نهادند و در آن شهر پس از آنکه از لحاظ عمران توسعه یافت خطوط هم با آخرین مرحله ترقی رسید و آن شهر بعنوان پایتخت اسلام (دارالاسلام) و مرکز دولت بشمارمی‌آمد . . . ». بر طبق مندرجات کتاب راهنمای صنایع اسلامی، صنعت خط یا خوشنویسی از دوره‌های اولیه میان مسلمانان مورد توجه بود و حتی بیش از نقاشی احترام و مقام داشت. خط عربی دو اسلوب عمده دارد، یکی اسلوب رسمی با حروف زاویه دار و دیگری اسلوب شکسته با حروف منحنی وقوس دار. اسلوب اول معروف بخط کوفی است که شهر کوفه عراق که شاید اولین بار بطور رسمی در آن شهر این خط شایع شد، نسبت داده میشود؛ اسلوب دوم خط نسخ است.

بر طبق نوشته همین کتاب خط کوفی مدت پانصد سال برای کتبیه‌نویسی و کتابت قرآن کریم استعمال میشد و اغلب نسخ قرآن دوره عباسی متعلق به قرن سوم هجری روی پوست نوشته شده و حروف کوفی آنها دارای مد کوتاه و جر طویل بوده و طی

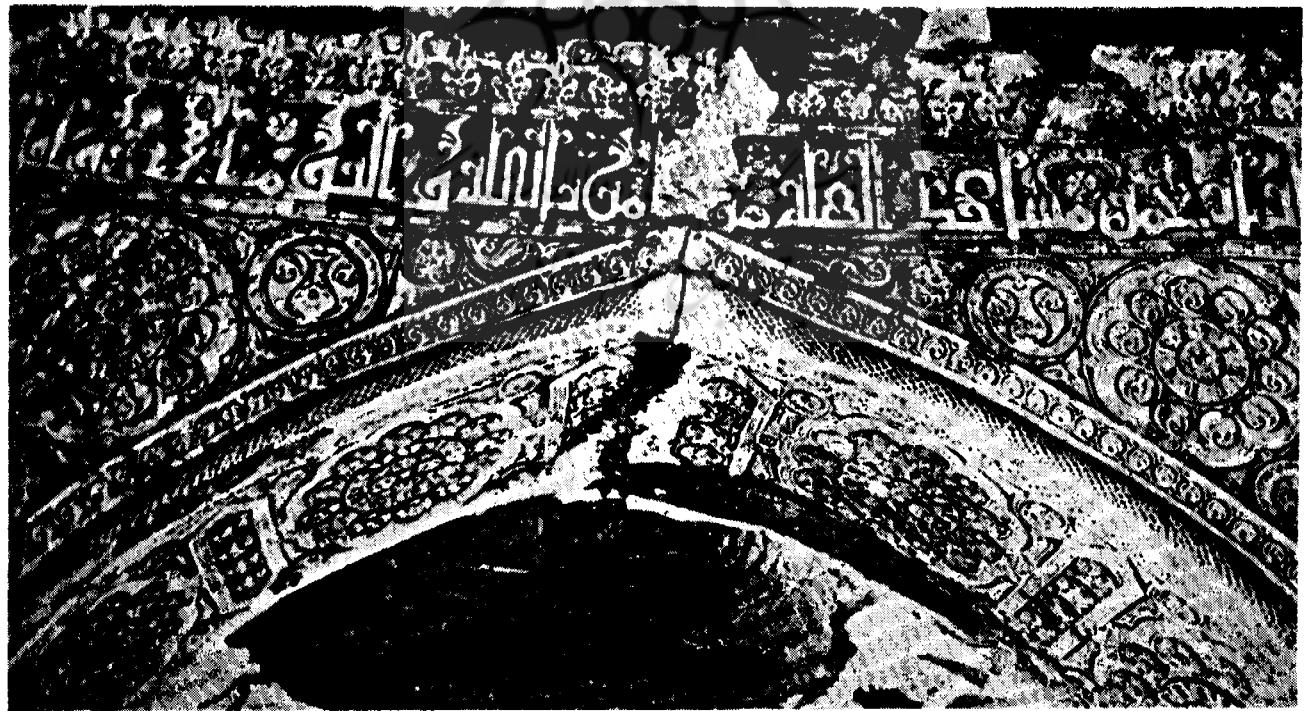
عکسی از برج رادگان منسوب به قرن پنجم هجری که کتبیه کوفی گره دار را نشان می دهد. انتهای دسته بعضی از حروف آن دو دفعه گره خورده و بالاخره راست شده است.

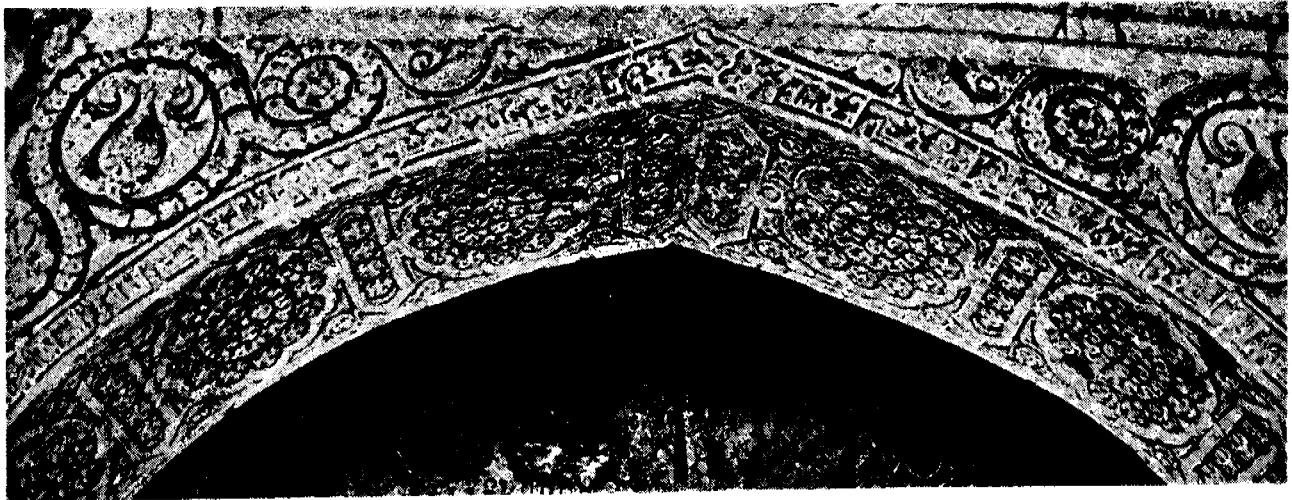
ب - خط کوفی تزیینی در آثار اسلامی ایران
 خطوط ، از جمله نوشتهها ، بطور کلی واساساً دارای زیبائی و در زمرة هنرها است و اضافه بر نوشتة استاد محترم علی نقی وزیری ، که در ابتدای مقاله نقل گردید ، این خلدون در مقدمه خود خط را فن و هنر نامیده و گفته است : « و این فن از هنر های شریف است زیرا نوشن آزاد کونه خواص انسانی است

- ۵ - مقدمه این خلدون ، جلد دوم ، ترجمه محمد پروین گنابادی ، تهران ۱۳۳۷ ، ص ۸۴۴ تا ۸۴۹ .
- ۶ - راهنمای صنایع اسلامی ، تألیف دکتر س - م - دیماند ، ترجمه دکتر عبدالله فربار ، تهران ۱۳۳۶ ، ص ۷۷ .
- ۷ - و ۸ - ایضاً ص ۷۹ .
- ۹ - تاریخ ادبیات در ایران ، جلد اول ، تألیف دکتر ذیبعلله صفا ، تهران ۱۳۳۸ ، ص ۱۰۴ و ۱۰۵ .

بکار میردند . خط نسخ بیشتر برای کتابت نامه ها و امثال این مورد بکار میرفت و خط کوفی مانند خط سطر نجیلی بیشتر بکار کتابت مصاحف می آمد و بعد ها در تزیین مساجد و سکه ها نیز مورد استفاده قرار گرفت . »^۹ از مجموع بیانات دانشمندان و مؤلفین که فوقاً نقل و خلاصه گردید ، استنباط می شود که :

- ۱ - خط کوفی پیش از ظهور اسلام رواج داشته و توسط اعراب و مسلمانان اشاعه یافته است .
- ۲ - خط کوفی در شهر کوفه بوجود نیامده بلکه ناشی از ریشه های کهن بوده و چون احتمالاً در آن شهر بمرحله ترقی خود رسیده مسمی به خط « کوفی » شده است .
- ۳ - خط کوفی انواع و اقسامی داشته و بدرو دسته بزرگ شرقی و غربی منقسم بوده و در دسته شرقی شیوه ایرانی مقام خاصی داشته است .

کتیبه کوچک مجاور محراب مسجد جمیع نائین که حروف آن با عنصر ساده گیاهی وغیره، درین ویا بالا، همراه است.

ویا اشکال هندسی وغیره نشان دهد وهم سطوحی را با فرم خود واشکال ملحق بخود مزین سازد وبرای این مقصود ابتدا بعضی مطالب مر بوط نقل وسپس بعضی موارد استفاده بیان می‌گردد. مؤلف محترم اطلس خط می‌نویسد: « تمام این شیوه‌ها، از نظر دقیق وبررسی در خطوط مصاحف وکتیبه‌های مساجد وابنیه از آجری - و کاشیکاری وظرف سفالین وفلزی وسنگ نوشته‌ها، به سه نوع عمده متمایز منقسم می‌گردد:

۱ - نوع ساده (محرر) وآن بردوشیوه است: شیوه‌ای قدیمی که ساده خالص وخلالی از هر گونه تزیین است ونمونه‌های از قرآن وکتیبه متعلق بقرن اول هجری از این شیوه بدست هست وکتیبه موجود از آن زمان در مسجد این طولون در قاهره می‌باشد. دیگری شیوه ساده ایرانی که اکثر قرآن‌های که در ایران نوشته شده وحتی بعضی کتیبه‌ها، باین شیوه منكسر ومتطور از کوفی اول است که تقریباً بوی ورنگی از تزیین نیز بدان راه یافته است و بهمین شیوه است که پس از تحولات وتطورات زیاد، سرانجام خطوط خاص ایرانی از آن بیرون آمده است.

۲ - نوع تزیینی - فرق اساسی میان این دونوع یعنی ساده و تزیینی این است که نوع ساده دارای اصول وقواعد معینه است، ولی کوفی تزیینی جزر عایت حروف الفباء، تحت قواعد اساسی ثابت و معین نمی‌باشد، واکثر پیچیده و سخت خوانده است، زیرا در آن تصرفات وابداعات بسیار شده است وبرای نظم وترتیب وقرینه سازی وپر کردن زمینه متول برسم ونقاشی شده، و خط در میانه شاخه و گل وبرگ و تزیینات هندسی که همراه حروف بکاررفته، پنهان ساخته اند.

۳ - نوع بنائی (معقلی) است که بصورتهای مختلف پدید

۱۰ - مقدمه ابن خلدون، جلد دوم، تألیف عبدالرحمان بن خلدون، ترجمه محمدیر وین گنابادی، تهران ۱۳۳۷، ص ۸۳۸.

شرح عکس صفحه مقابل:

راست: یک قطعه پارچه ابریشمی منسوب به قرن ۵ یا ۶ هجری که دسته بعضی از حروف کتیبه کوفی آن به دور خود گره خورده وسپس دوتائی بهم گره پیچیده است.

چپ: بشتاب سفالی مربوط به مaura-anher و راجع به قرن چهارم هجری که با یک کتیبه کوفی ساده مزین شده است.

پائین: کتیبه بزرگ مجاور محراب مسجد جمیع نائین منسوب به قرن چهارم هجری که دسته‌های حروف آن به برگچه‌های سه لبی منتهی می‌گردد.

که بدان از حیوان باز شناخته می‌شود وهم فنی است که انسان را از نیات درونی یکدیگر آگاه می‌کند و مقاصد آدمی را به شهرهای دوردست میرساند و نیازهای انسان را بر می‌آورد ... ۱۰.

ولی در مقام حاضر مقصود از خط کوفی تزیینی بیشتر خطی است که هم خود مزین به موضوعات تزیینی باشد یعنی از هیأت ساده خود خارج شده و اضافه بر کتابت، نقاشی دیگری از گیاهان

۱۰۲۶ میلادی (۴۱۷ هـ) تکمیل شده، دیده می‌شود...
سه ورق که درموزهٔ متروپولیتن وجود دارد، نشان میدهد
چگونه خط و تریین باهم ترکیب شده واشکال برگ نخلی با
مرکب قهوه‌ای کشیده شده است (شکل ۴۱) «۱۲».

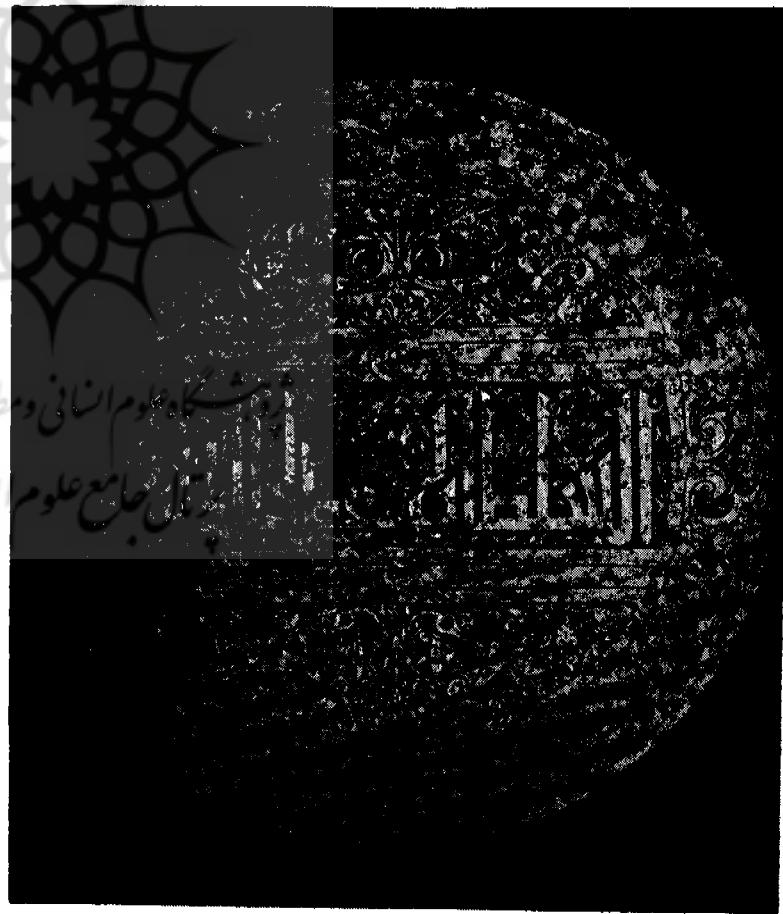
بر طبق نوشتهٔ دکتر زکی محمدحسن دانشمند مصری،
غربها موفق شدند زبان خود را بر ممالک مفتوحه تحمیل کنند
و لی در ایران نتوانستند زبان ایران باستان را از میان تودهٔ ملت
براندازند و فقط ایرانیان لغت زبان فارسی را با حروف عربی
نوشته‌اند ولی طولی نکشید که همان کتاب و خط را یکی از
موضوعات تریین قرار دادند. وی می‌افرادید: «واقعاً هم
نقوش خطی و کتابتی یکی از مهمترین موضوعات تریینی فنون
اسلامی بشمار می‌رود، ... و خطوط عربی تنها در ساختمانها

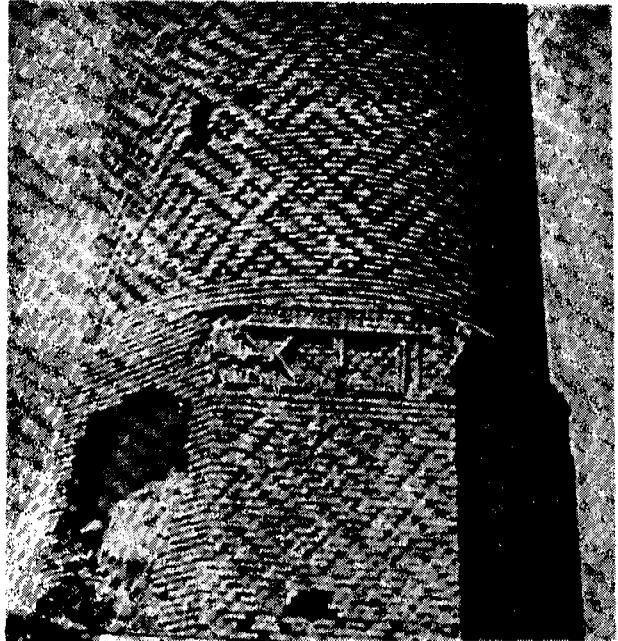
آمد و به آسان و متوسط و مشکل دسته‌بندی می‌شود...» «۱۱».
مؤلف دانشمند کتاب راهنمای صنایع اسلامی می‌نویسد:
«از نسخه‌ای از قرآن سلجوقی مورخ ۱۰۵۴ میلادی دو ورق
درموزهٔ متروپولیتن موجود است. این اوراق که بخط کوفی
ایرانی نوشته شده، دارای خصوصیات تریینی اسلوب سلجوقی
است. دریکی از اوراق عنوان سوره بطلا و رنگهای متعدد
نوشته شده و در دیگری عنوان سوره فقط طلائی‌رنگ است.
بعضی از آیات (شکل ۴۰) بخط کوفی نوشته شده که حالت تریینی
دارد. در زمینهٔ این خط کوفی اشکال کوچک گل و گیاه بر نگ
طلائی کشیده شده است.

این نوع خط کوفی مزین در این سلسلهٔ نقاشی‌های
بر دیوار آن دورهٔ هاند داخل برج پیر علمدار دامغان که در سال

سینی نقره مورخ ۴۵۶ هجری که با اسلامی‌ها و حیوانات متقابل و کتبیه
کوفی مزین گردیده و انتهای دستهٔ حروف آن با یک پیچ ظرفی به دولب
 تقسیم شده است.

برج مسعود غزنوی مورخ ۵۰۸ هجری که دستهٔ بعضی از حروف کتبیه
بالای آن متقارن گره خورده و بالآخره به شکل اسلامی‌های بسیار
ظرفی درآمده است.

پائین مناره مسجد گوار اصفهان مورخ ۵۱۵ هجری که بدنه آن با خطوط کوفی گوشه‌دار مزین و عبارت «الملک اللہ» تکرار شده است.

مربع و مستطیل و بنایی نیز گفته می‌شود.^{۱۴}

۳ - کوفی بر گدار (مورق) - دسته حروف این نوع کوفی، بخصوص الف و لام، در انتهای فوچانی غالباً به یک بر گچه سه لبی منتهی می‌گردد (شکل ۳).

۴ - کوفی گل و بر گدار (مزهّر) - این نوع کوفی غالباً در زمینه‌ای از گل و بر گ و اسلامی قرار داده می‌شود و یا انتهای حروف آن تبدیل به شاخه‌های باریک گیاهی می‌گردد (شکل ۴). به این نوع، اگر با شاخه‌های گیاهی همراه باشد، می‌توان کوفی مشجر اطلاق کرد.

۵ - کوفی گردان (معقدّ) - دسته حروف این نوع کوفی در حین صعود بدور خود یا باهم گره می‌خورد (شکل ۵). اگر دو یا چند دسته حروف باهم گره بخورد و این گردها، که غالباً به صورت مربع القاء می‌گردد، تکرار شود می‌تواند مشبّک نیز نامیده شود.

۶ - کوفی پیچنده (معشقّ) - دسته‌های حروف این نوع کوفی در حین صعود، مانند عشقه، بدورهم می‌پیچند و تقریباً شبیه کوفی گردان است (شکل ۶) و ندرة بکار می‌رود.

أنواع این خطوط کوفی در آثار معماری اسلامی ایران با روش حجاری، گچبری، کاشیکاری، آجر کاری بکار رفته و یا در روی اشیاء هنری چون سفال، فلز، پارچه وغیره القاء گردیده و مثالهای ذیل از آن جمله است:

بشتاب سفالی - این بشتاب که در موزه لوور است از آثار تاریخی ماوراء النهر و راجح به قرن سوم هجری است. در وسط این ظرف یک نقطه ویس از آن یک دائیره بنظر می‌رسد و یعنی این دائیره ولبه آن یک کتبیه کوفی ساده و زیبا نقش گردیده است (شکل ۷). دسته حروف این کتبیه درجهت دائیره است و عبارت «العلم او لم مذاقته لكن آخره احلی من العسل السلامه» را از آن استخراج کرده‌اند.^{۱۵} دکتر زکی محمدحسن دانشمند مصری درباره این ظرف می‌گوید: «صنتگرانی که روی خزفها را مینوشتند در خواندن و نوشتند کامل نبوده و اطلاعی از موضوعات آنها نداشتند، و آنچه مینوشتند بطور نقل و رونویس بوده و بنقاشه شباخت داشته است».^{۱۶}

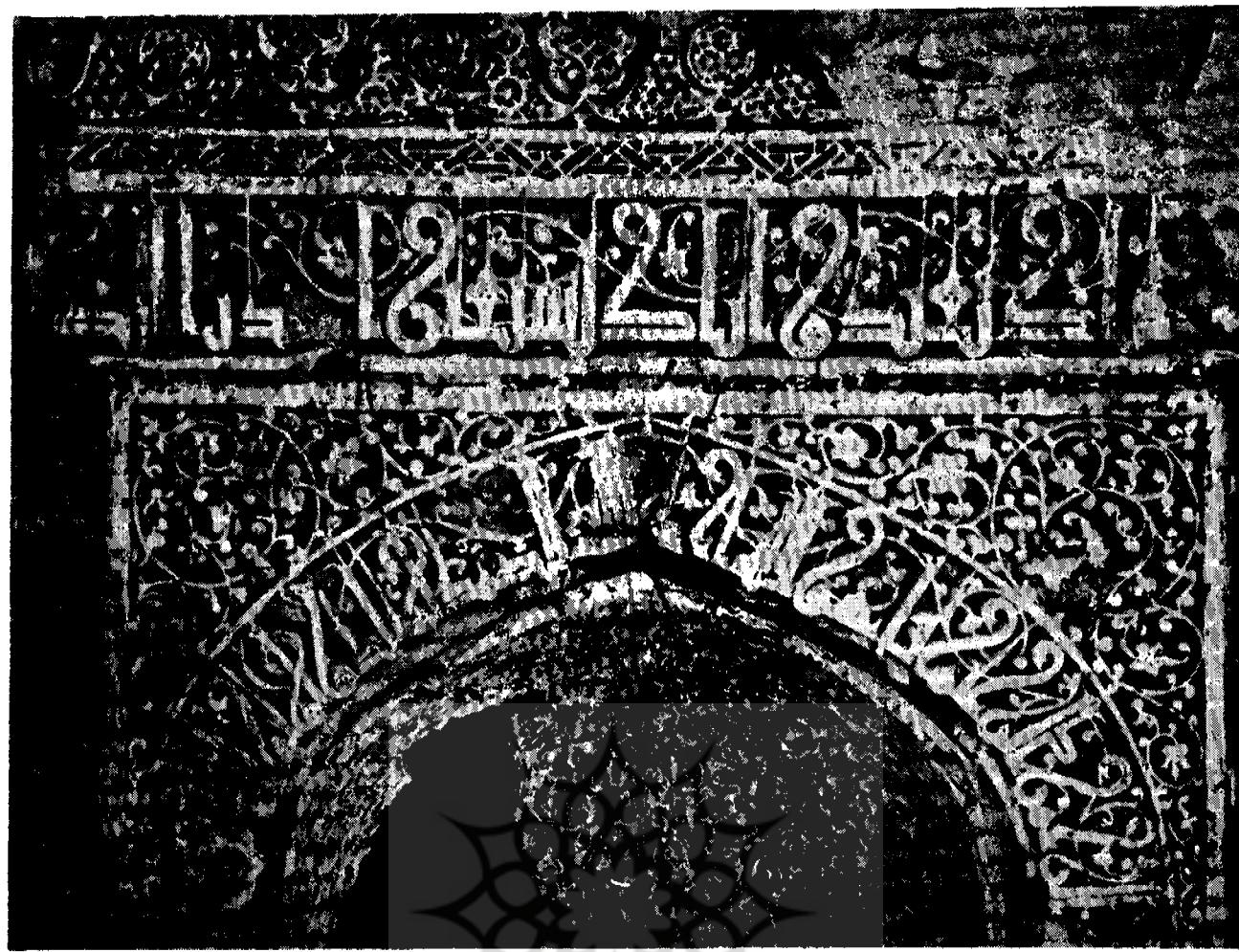
بشتاب سفالی دیگر - این ظرف که در موزه متropolitain است از آثار منسوب به نیشابور و مورخ قرن سوم هجری می‌باشد.

- ۱۱ - اطلس خط، تحقیق در خطوط اسلامی، تألیف و تصنیف حبیب‌الله فضائلی، ۱۳۹۱ هجری قمری، ص ۱۴۹ و بعداز آن.
- ۱۲ - ایضاً راهنمای صنایع اسلامی، ص ۷۹ و ۸۰.
- ۱۳ - صنایع ایران بعد از اسلام، تألیف دکتر زکی محمدحسن، ترجمه محمدعلی خلیلی، تهران ۱۳۲۰، ص ۲۹۲ و ۲۹۳.
- ۱۴ - اطلس خط، تألیف حبیب‌الله فضائلی، اصفهان ۱۳۹۱ قمری، ص ۱۴۹ و بعداز آن.
- ۱۵ و ۱۶ - ایضاً صنایع ایران بعد از اسلام، ص ۲۹۵.

و آثار فنی برای ثبت نام مالک آن اثر نفیس و یا بانی آن ساختمان و یا برای ثبت تاریخ یا تبرک بعضی آیات قرآنی و یا ادعیه بکار نرفته است بلکه صنعتگر ایرانی مانند صنعتگران سایر ممالک اسلامی آنرا بمنظور اینکه یک موضوع تربیتی است مورداستفاده قرار داده و در مشاهد و قبور و روی خزف و کاشی و صنایع فلزی نیز بکار برده است . . . .^{۱۷}

از نوشتهداری فوق الذکر بر من آید که خط کوفی از موضوعات مهم تربیتی معماری و آثار سایر رشته‌های هنری بوده و عنایون مختلف بخود گرفته است. با توجه بهمین نوشتهدار و عنایون داده شده و همچنین دقت در نقش آثار تاریخی، نگارنده شش نوع خط را، که کم و بیش جنبه تربیتی دارد، مورد بررسی قرار می‌دهد:

- ۱ - کوفی ساده - حروف این نوع کوفی به صورت اصلی و بدون ملحقات یا تغییرات است و لی گاهی دسته حروف آن دراز یا پهن می‌شود و، با اینکه خود یا زمینه‌اش مزین نیست، می‌تواند یک حاشیه جالب توجه را القاء نماید (شکل ۱).
- ۲ - کوفی گوشه‌دار (معقدّ) - قطعات حروف این نوع کوفی بصورت تسمه‌ها و یا رشمه‌های افقی و عمودی است و در آن معمولاً احنا وجود ندارد (شکل ۲). به این نوع خط، خط

محراب گچ بری شده مسجد شاه ابوالقاسم بزد منسوب به قرن ۵ و ۶ هجری که در ضمن تریینات آن دو کتیبه کوفی بچشم می خورد. بعضی از دسته های حروف کتیبه در بائین بین و در بالا باریک است و بعضی از حروف شکل اس فرنگی و ارونه بخود گرفته است.

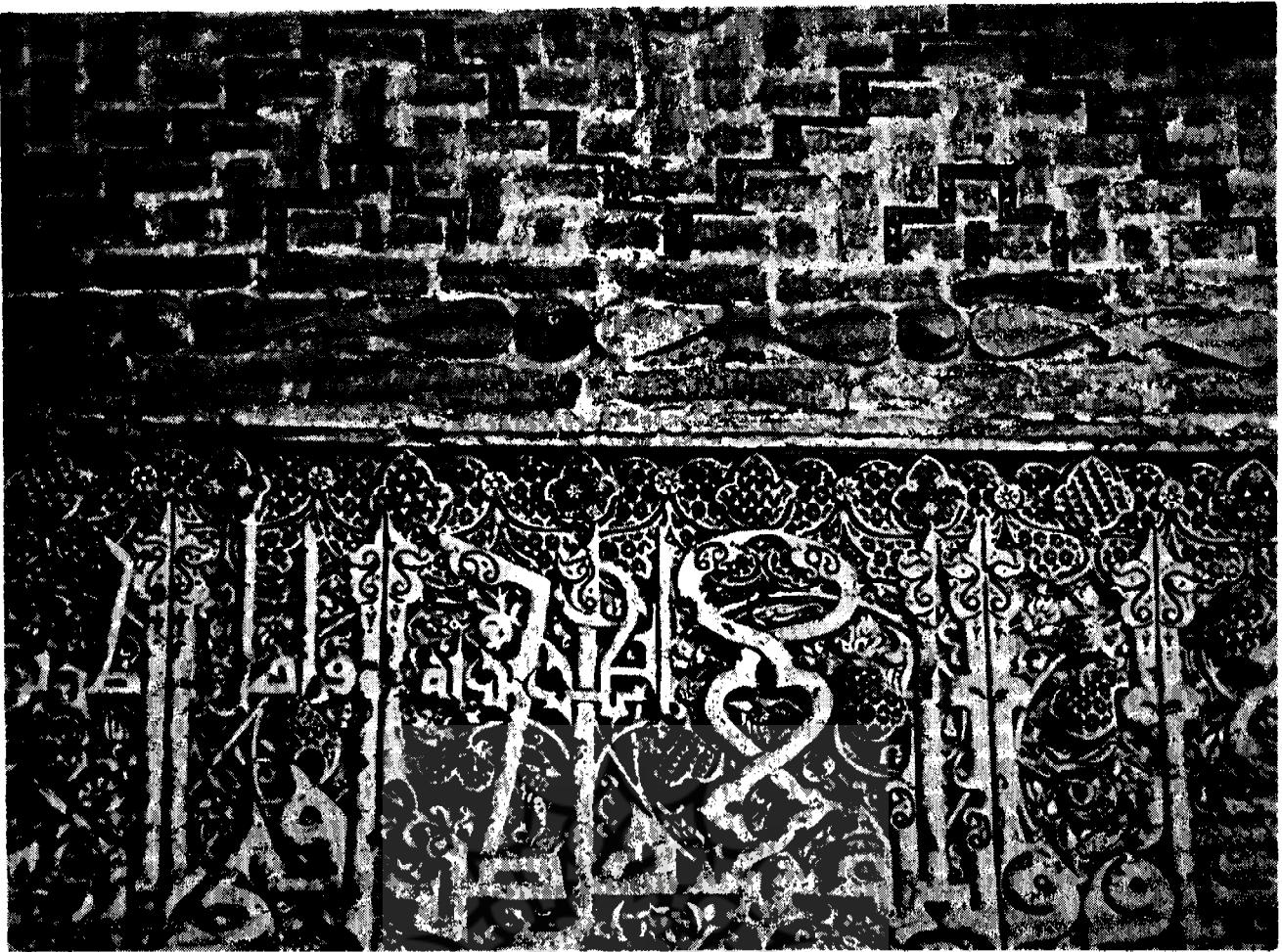
پادشاه سلجوقی هدیه شده است و فعلًا در موزه هنر های زیبای بستان وجود دارد. تاریخ این سینی ۴۵۹ هجری است و با اسلامی ها، حیوانات متقابل و متقابن و دو کتیبه کوفی نسبه ساده هزین گردیده است. یکی از دو کتیبه در لبه آن است و نام سازنده، حسن کاشی، را در برداره و کتیبه دیگر افتاب در مرکز ظرف واقع و دارای حروف درشت است (شکل ۱۰) ولی دسته حروف آخر «ن» ها، که صعود کرده، با یک پیچ ظریف به دولب تقسیم شده است.^{۱۵}

قالار شماری مسجد جامع اصفهان - در حلقه زیر گنبد مدور این قالار، که مورخ ۴۸۱ هجری است، یکی از کوفی های زیبا وجود دارد. در این کوفی دسته اکثر حروف مستقیم و ساده و بلند است ولی دسته بعضی بطور اریب صعود می کند و در انتهای با یک برگچه سه لمب بشکل سر مرغابی یا انگشتی که اشاره می کند در می آید؛ این سه لمب گاهی افقی و گاهی به بالا

دروسط این ظرف یک پرنده که برگی در منقار دارد نقش شده و بین آن و لبه ظرف یک کتیبه کوفی قرار داده شده است. این کوفی نسبه ساده است ولی ابتدا ویا انتهای بعضی از حروف آن با خط منحنی صعود کرده و در سمت چپ بصورت سر مرغابی درآمده است.^{۱۶}

مسجد نائین - این بنا منسوب به قرن چهارم هجری است و محراب و طاق بالای آن دارای تریینات گیاهی و هندسی و خطی است. تریینات خطی آن را دو کتیبه، یکی با اندازه بزرگ درسطوح زیر گنبد بالای محراب (شکل ۸) و دیگری با اندازه کوچک در نیش قوس روی محراب، وجود دارد. دسته های حروف این دو کتیبه به برگچه های سه لمبی منتهی می گردد و اضافه بر آن عناصر ساده گیاهی مانند برگ های گلابی شکل و برگ های سه لمبی در بالای بعضی از حروف آن بچشم می خورد.^{۱۷} (شکل ۹).

سینی نقره - این ظرف توسط ملکه وقت به آلب ارسلان

کتیبه‌ای از مدرسهٔ حیدریهٔ قزوین منسوب به قرن ششم هجری که خطوط آن می‌تواند در زمرةٔ کوفی برگدار، گل و برگدار و پیچندهٔ محسوب شود

اصفهان است. تزیینات منارهٔ مسجد این دهکده مورخ ۵۱۵ هجری است و قسمت بالای پایهٔ آن با یک کتیبهٔ سادهٔ کوفی و بدنهٔ آن با خطوط کوفی گوشدار مزین بوده است. خطوط کوفی بدنهٔ منارهٔ برزمینهٔ شترنجی، با گذاردن آجرها بطور افقی و با تکرار کلمهٔ «الملک لله» صورت گرفته است^{۳۲} (شکل ۱۲).

۱۷ - ایضاً راهنمای صنایع اسلامی، ص ۱۶۳ و شکل ۹۸.
 A Survey of Persian Art, V. 4, London, ۱۹۳۸, PL. 266 A, 265.
 Idem. V. VI, London, 1939. PL. 1347, ۱۹ ۱۳۴۸.

Idem. V. 4, PL. 289. ۲۰
 Idem. V. 4, PL. 356, 355, 357. ۲۱
 ۲۲ و ۲۳ - گنجینهٔ آثار تاریخی اصفهان، تألیف دکتر لطف‌الله هنفر، اصفهان ۱۳۴۴، ص ۱۸۲ و ۱۸۳ و ۱۸۵.

متمايل است.^{۳۰} برج مسعود غزنوي - در بالای این برج، که مورخ ۵۰۸ هجری است، یک حلقةٔ کتیبهٔ باقطعات فرجه‌دار و گوشدار ایجاد گردیده است. هر یک از فرجه‌ها مانند کتاب بازی است که در دو صفحهٔ آن حروف کوفی درشت و زیبا القاء گردیده است (شکل ۱۱). دستهٔ بعضی از حروف، از جمله الف، صعود می‌کند و در بالا مقارناً گره می‌خورد و بالآخره راست و در انتهای باریک می‌شود و به شکل اسلیمی‌های بسیار ظرف توریقی درمی‌آید و، در این صورت، می‌تواند کوفی برگدار محسوب گردد ولی چون قبل از آنکه دستهٔ حروف به اسلیمی ختم شود بطور درشت و محسوسی گره می‌خورد، می‌توان آنها را در زمرةٔ کوفی‌های گردار (معقد) محسوب داشت^{۳۱}. نظری این وضعیت در برج محمود غزنوي مورخ ۴۲۱ هجری نیز دیده می‌شود.^{۳۲}

منارهٔ مسجد گار - دهکدهٔ گار در ۲۲ کیلومتری مشرق

پیچیده است و برخی از دسته‌ها بدور دسته دیگر پیچیده و گاهی، از پیچیدن مکرر جفت دسته‌ها، مشبکهای القاء گردیده است (شکل ۶). بنابراین می‌توان خطوط کوفی آن را گرددار (معقد و مشبك) و پیچنده (معشق) بشمار آورد.^{۲۷}

پارچه ابریشمی دیگر — یک قطعه پارچه ابریشمی منسوب به قرن ششم هجری است. در این پارچه دو کتیبه کوفی وجود دارد که دسته بعضی از حروف آنها تبدیل به یک درخت کوچک، شیوه کاج، و بعضی تبدیل به یک برگچه سه لبی راست یا خمیده گردیده (شکل ۳) و می‌تواند در زمرة کوفی‌های برگدار (مورق) یا مشجر قرار گیرد.^{۲۸}

پارچه ابریشمی سوم — یک قطعه پارچه ابریشمی مربوط به مجموعه W. H. Moor شمرده شده و منسوب به قرن ششم هجری گردیده است. در این پارچه یک کتیبه درشت کوفی القاء گردیده که دسته بعضی از حروف آن ساده است و بعضی دیگر از اواسط مستقیماً صعود کرده و سپس افقاً به چپ ادامه یافته و تبدیل به یک برگچه سه لبی شده است. این کتیبه را یک شاخه گل و برگدار، یا اسلیمی، که به چپ و راست پیچیده، و در خمیدگی‌های خود برج و گل داده، در برگرفته است. برگچه‌هایی که در زیر حروف القاء شده می‌فهماند که هنرمند می‌خواسته کتیبه کوفی را در روی اسلیمی‌بنشاند (شکل ۴). این کتیبه را می‌توان در زمرة کوفی‌های گل و برگدار محسوب کرد.^{۲۹}

مدرسه حیدریه قزوین — یکی از زیباترین خطوط کوفی تریینی با گچ بری در مدرسه حیدریه قزوین، منسوب به قرن ششم هجری، صورت گرفته و، با نقوش غنی خود و اطراف خود، چند نوع خط کوفی را القاء نموده است (شکل ۱۴) :

اول کوفی برگدار زیرا دسته بعضی از حروف آن در انتهای با یک شیار ظرف S شکل یا قرینه آن به صورت یک برگچه سه لبی درمی‌آید و گاهی دسته دو حرف در جوار هم قرار می‌گیرد و متقارناً صعود می‌کند و مجموعاً یک برگچه پنج لبی را القاء می‌کند.

دوم کوفی گل و برگدار زیرا کتیبه در روی گل و برگها قرار گرفته و بنظر می‌رسد بعضی شاخمه‌ها از انتهای دسته حروف جستن می‌کند.

سوم کوفی پیچنده (معشق) زیرا دسته بعضی از حروف متقارناً بهم می‌بیچد و در انتهای چون دوسرا مار مقابل هم قرار می‌گیرد.

اضافه بر این در اواسط دسته حروف کتیبه درشت، خطوطی با حروف ریز گچ بری شده که دسته بعضی از آنها بدور دسته بعضی از حروف درشت حلقه می‌شود.^{۳۰} شبیه این کتیبه، منتهی با وضع ساده‌تر، در روی یک کاشی برآق نشانی شده کاشان (شکل ۱۵) و منسوب به قرن هفتم هجری نیز وجود دارد.^{۳۱}

مسجد جامع گتاباد — این مسجد مورخ ۶۰۹ هجری است

مسجد اردستان — در گچ بریهای این مسجد، که مربوط به قرن ششم هجری است، دسته حروف کوفی مستقیماً بالا می‌رود و در انتهایها یک برگچه سه لبی تبدیل می‌شود و چنانچه الف ولام تزدیک هم باشد رویهم رفته و متقارناً یک برگچه پنج لبی را القاء می‌کند. غیر از این برگچه‌های دارای دسته مستقیم، دنباله واو و یا اول کاف با خط منحنی نازک صعود می‌کند و در انتهایها ماند سر مرغایی و یا انگشتی که اشاره می‌کند، با سه لب، قرار می‌گیرد.^{۳۲}

محراب مسجد شاه ابوالقاسم بزد — این بنا منسوب به قرن ۵ یا ۶ هجری است و یکی از گچ بریهای پر کار در آن صورت گرفته است (شکل ۱۳). این گچ بری از بالا به پائین عبارت است از :

۱ — یک حاشیه نسبه پهن شامل دواير و ستاره‌های مشبك و نقوش مرکب با بالهای برافراشته.

۲ — یک نوار با نقوش هندسی متسلسل از خطوط عمودی وافقی و اریب.

۳ — یک کتیبه کوفی که بعضی از حروف آن دارای دسته‌های پهن، با انتهای باریک، است و بعضی از آنها دارای دسته‌هایی است که در انتهایها به سمت چپ حلقة می‌شود و اگر این حروف (و) باشد شکل اس وارونه بخود می‌گیرد.

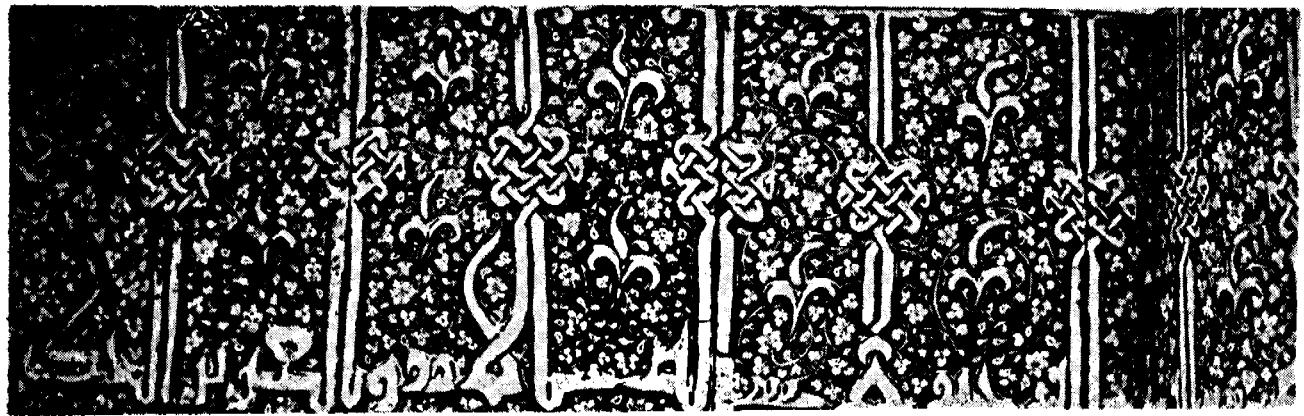
۴ — قوس جناغی محراب که درنمای خود شامل کتیبه دیگری با همین حروف است ولی انتهای بعضی (و) ها صعود می‌کند و مانند کوفی داخل تالار شمالی مسجد جامع اصفهان به یک برگچه سه لبی تبدیل می‌شود.

۵ — دو سه‌گوش طرفین قوس که شامل یکی از اسلیمی‌های متقارن و درهم پیچیده است.

هر یک از دو کتیبه کوفی را یک اسلیمی طوماری گیاهی طریف دربرمی‌گیرد و این اسلیمی‌ها به چپ و راست می‌بیچد و برگهای کوچک و شبه گلهای پنج برگی یا سه برگی می‌دهد و درنتیجه خطوط دو کتیبه در زمرة کوفی گل و برگدار (مزهر) قرار می‌گیرد.^{۳۳}

برج رادکان — در بالای ساقه این برج، که در جمله بناهای قرن پنجم هجری است، چند حلقة تریینی القاء شده که یکی از آنها کتیبه‌ای با خط کوفی است. دسته حروف این کتیبه اشکال مختلفی بخود می‌گیرد و درین بعضی از آنها نقوش شبه تاج بنظر می‌رسد و انتهای بعضی از حروف از جمله (و) دو مرتبه گره می‌خورد و بالآخره راست می‌شود و بهمین علت در زمرة کوفی گرددار (معقد) محسوب می‌گردد.^{۳۴} (شکل ۵).

پارچه ابریشمی — یک قطعه پارچه ابریشمی راه راه مربوط به مجموعه اکرمن (Ackerman) و منسوب به قرن ۶ یا ۷ هجری دارای حاشیه مزین به خط کوفی است. دسته بعضی از حروف این کتیبه به دور خود گره خورده و سپس دو تائی بهم

کتیبه روی یک کاشی براق، از کاشان و منسوب به قرن هفتم هجری.

سوم پائین ساقه که شامل آیات سوره‌های از قرآن مجید است. خطوط کوفی روی ساقه با قطعات موزائیک بر زمینهٔ فیروزه‌ای یا سفید نصب گردیده و در زمرة کوفیهای گوشهدار یا بنائی است ولی در اینجا کلمات مرتع یا مستطیل نیست بلکه در بعضی نقاط دندانه‌دار بنظر می‌رسد. در عین حال در حروف این کلمات احنا وجود ندارد و دندانه‌ها، که ظاهراً برای سهولت خواندن صورت گرفته، وسیلهٔ چهار گوشه‌ای کوچک ایجاد گردیده است.^{۳۵}

ج - منشاء خطوط کوفی تزئینی

ظاهرآ این قسمت از مقاله لازم بنظر نمی‌رسد زیرا چگونگی انتخاب خط کوفی برای کتابت قرآن مجید و وابستگی آن، مع الواسطه، با دو خط میغی و هیر و گلیفی و همچنین نتاج

وایوان جنوبی آن در داخل ونمای خود دارای کتیبه‌های زیبای آجری است. یکی از کتیبه‌ها در طرفین وبالای دهنۀ ایوان قرار داشته و تا زلزله اخیر^{۳۶} شش متر در طرف راست و ۶۵ متر در طرف چپ آن باقی بوده و قسمتهای بالای آن در نتیجهٔ زلزله‌های شدید گذشته خراب شده بوده است. طول دسته‌های حروف این کتیبه پنجاه سانتی‌متر بوده (شکل ۱) و رویهم رفته یک حاشیهٔ شصت سانتی‌متری زیبا را در نمای ایوان نشان می‌داده است.^{۳۷} مقبرهٔ پیر بکران – این بنا مورخ ۷۰۳ هجری است و در آن کتیبه‌های متعدد و تنوع متنوع و بسیار جالب وجود دارد. در این کتیبه‌ها خطوط کوفی گوشهدار (معقل) در زمینه‌های نسبتاً وسیع دیده می‌شود.^{۳۸}

حروف این کتیبه‌ها کلاً از قطعات راست عمودی یا افقی تشکیل گردیده و یکی از کوفیهای مفصل وزیبای معقولی را نشان می‌دهد (شکل ۱۶).

خانقاه نظر – این بنا مورخ ۷۱۷ هجری است و در آن تزیینات متنوع و چند کتیبه وجود دارد. بعضی از آن‌ها با کوفی گوشهدار (معقل) مزین می‌باشد و حروف آنها تماماً از رشته‌های راست، عمودی یا افقی، تشکیل می‌گردد و احنا در آن وجود ندارد.^{۳۹}

مسجد شاه اصفهان – این بنا در بیان اول قرن یازدهم هجری بنیاد گردیده و در آن، علاوه بر تزیینات مفصل دیگر، از خط کوفی نیز استفاده شده است. یکی از مواضعی که با خط کوفی مزین شده ساقهٔ گنبد تالار بزرگ آن است که مشتمل بر سه قسمت می‌باشد:

اول بالای ساقه که شامل عبارات صلوات بر چهارده معصوم است.

دوم پائین قسمت هزبور که شامل عبارات (سبحان الله والحمد لله ولا اله الا الله والله اکبر) و «الحكم لله» است.

Idem. A Survey of Persian Art, V. 4, PL. 24 - ۲۴
270 B.

Idem PL. 312 B. - ۲۵

Idem. PL. 340 C. - ۲۶

Idem. V. VI, PL. 985 B. - ۲۷

Idem. 989 B. - ۲۸

Idem. 997. - ۲۹

Idem. V. V, PL. 524. - ۳۰

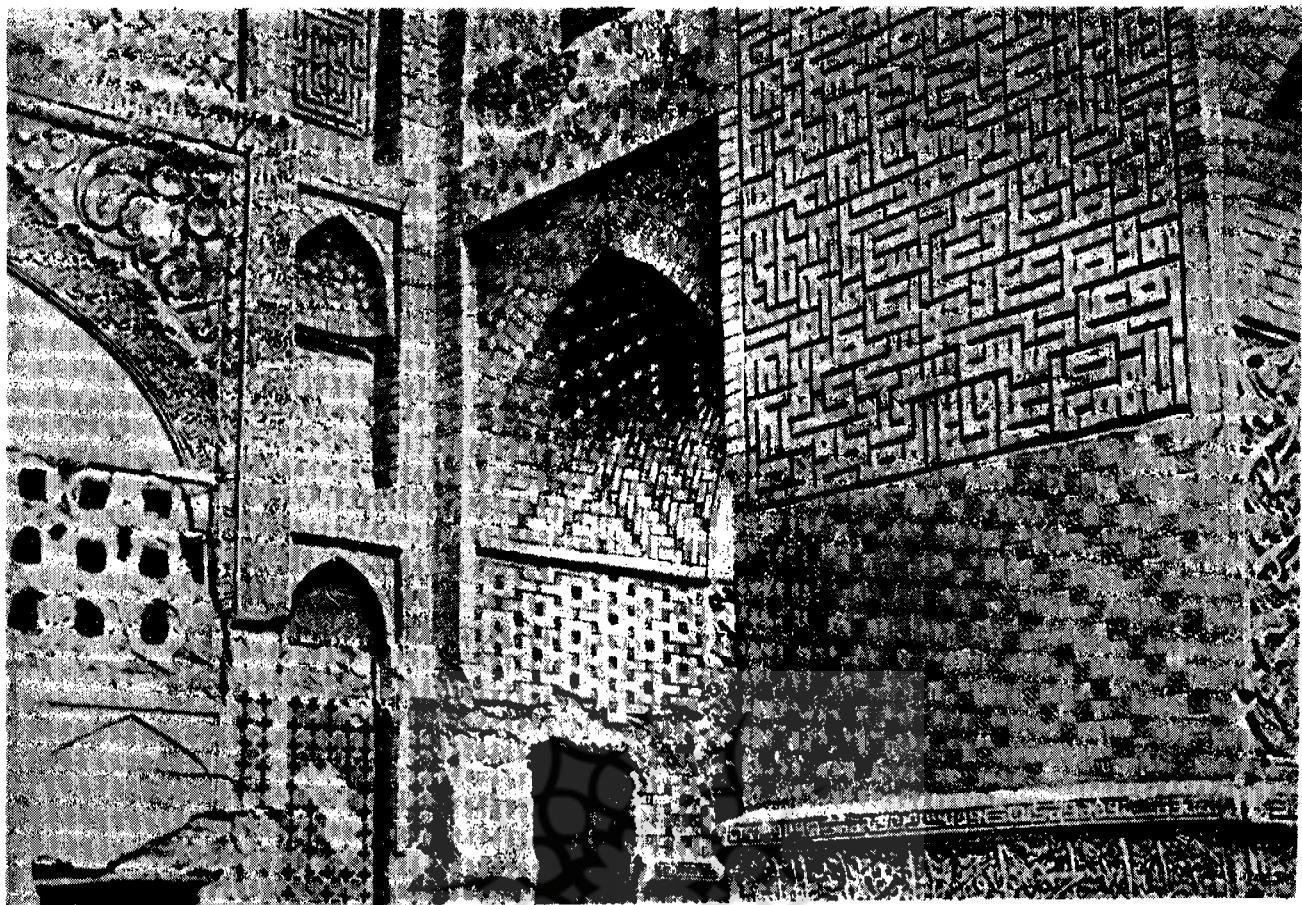
Idem. PL. 724 B. - ۳۱

۳۲ - شماره ۹۲ مجله هنر و مردم «مسجد جامع گناباد»، نوشتۀ نگارنده، ص ۶ - ۱۴ .

Idem. A Survey of Persian Art, V. 4, PL. 387 - ۳۳
A, B.

Idem. PL. 368 A, C. - ۳۴

۳۵ - گنجینه آثار تاریخی اصفهان، تألیف دکتر لطف‌الله هنفر، اصفهان ۱۳۴۴ ، ص ۴۶۲ .

عکسی از داخل مقبره بیر بکران اصفهان مورخ ۷۰۳ هجری که درست راست آن یک کتبه کوفی گوشه‌دار دیده می‌شود.

یک پلاک گچی تزیینی از کاخ تیسفون منسوب به زمان شاپور اول (۳۷۲ - ۴۶ میلادی) که چهار جفت برگجه دو قسمتی در چهار گوش آن دیده می‌شود. هر یک از این برگجه‌های دو قسمتی مانند برگجه‌های انتهای حروف کوفی مسجد نالین سه لبی است و محاذی یا پشت به پشت هم قرار گرفته است.

را برای این منظور شکسته و برگردانده است و گوئی درنظر هنرمند حروف کتیبه با قطعات آجر تفاوتی نداشته است؛ او آن حروف را در کتارهم نصب کرده و یک چهار گوش نسبه بزرگ را بوجود آورده است که در لحظات اول شخص بی سواد و باساد یک نوع کشش هنری را احساس می کند.

سوم خصوصیات اندیشه و فکری – اندیشه و افکار هنرمند و هنردوست در ایجاد آثار هنری از قدیم الایام مؤثر بوده و هست و همین تأثیرات فکری است که مکاتب مختلف هنری چون رمان‌تیزم^{۳۸}، ناچورالیزم^{۳۹} وغیره را بوجود آورده است. هر خط، از جمله کتابت کوفی، نمی‌تواند از این قاعده مستثنی باشد. و قلم خطاط حروف کوفی گوشدار را می‌ریزد احتمالاً میل دارد حرکت این حروف را بطبق قواعد مدون و منظم هنری ترتیب دهد و هنگامی خطاط دیگری انتهای حروف کوفی را به گل و برگ استیلیزه مبدل می‌کند شاید غرق در تختیل و تصویر است و خیال می‌کند این حروف می‌تواند گل و برگ بدهد، آنهم گل و برگی که در طبیعت واقعیت ندارد. بالاخره زمانی که خطاط کوفی پیچنده (معشق) را بکار می‌برد ممکن است دارای افکار شاعرانه است و خیال می‌کند حروف کوفی می‌تواند مانند «طره پر بیچ و خم» به پیچید و حلقه شود و یا رشد و حرکتی نظیر عشقه داشته باشد.

چهارم خصوصیات تصویری – حروف کوفی می‌تواند، توسط هنرمند، چون موضوعات تصویری و نقاشی بکار رود و در این صورت رجعت به زمانی است که خط در مرحله تصویری و در حقیقت خلاصه‌ای از اصل مورد نظر بوده است.^{۴۰}

شاید اظهار شود که یک گچ بر و یا کاشیکار و در عین حال خطاط متوجه خصوصیت‌های فوق الذکر نبوده و به عبارت دیگر از زیبائی‌شناسی و دقایق آن، از هنری و قواعد آن، از اندیشه و مراحل آن، از تاریخ الفباء و موابق آن مطلع نباشد. در این صورت این هنرمند اجر اکننده نستورات و تمایلات هنردوست و یا الهام‌گیرنده از محیط و سنتهای آبا و اجدادی خود است و با توجه به همین موضوع مسئله خصوصیات محیطی مطرح می‌شود و نگارنده می‌خواهد بگوید منشاء خط کوفی شیوه ایرانی را، ولو با دخالت خصوصیت‌های فوق الذکر، می‌توان در خود ایران جستجو کرد و چون از جریان تغییر مدد و جر حروف ساده کوفی، بندست ایرانیان، و هم‌چنین خاصیت هنری آنها فوقاً صحبت

۳۶ - به رفائل ۱۹ مراجعه شود.
Edith porada, Iran ancien, Paris 1963. - ۳۷
p. 236-238.

۳۸ - (تخیلی و تصویری)
۳۹ - (طبیعت‌گرایی)
۴۰ - تاریخ تمدن ویل دورانت، کتاب اول، بخش اول، ترجمه احمد آرام، تهران ۱۳۳۷، ص ۱۶۱.

اشکال تربیتی آن به اختصار، با توجه به نوشهای اهل فن، بررسی گردید و لی می‌باید یادآور بود که همیشه نشوونمای یک پدیده، هنری یا غیر آن، یکنواخت و مسلسل وار صورت نمی‌گیرد و در جریان آن، اضافه بر عامل مستقیم پدر و فرزندی، عوامل غیرمستقیم نیز دخالت می‌کند. به عبارت دیگر اگر دو ولد والدین در درجه متفاوت و تحت تربیت دو مردم جدا گانه قرار گیرند به احتمال قوی دارای بشره و صفات جدا گانه خواهند بود و دلیل روشن آنکه، با قبول خطوط میخی و هیر و گلیفی به عنوان اجداد گهنه، خط کوفی مقارن ظهور اسلام به دوشاخه شرقی و غربی و شیوه‌های ایرانی و غیر ایرانی تقسیم گردید. بهمین جهت می‌توان برای خط کوفی دوسته منشاء و یا خصوصیات قائل شد: یک دسته خصوصیات کلی و تقریباً مشترک و دسته دیگر خصوصیات محیطی. خصوصیات کلی به این قرار است:

اول خصوصیات زیبائی و زیبائی‌شناسی – بعضی از حروف کوفی هرسه نوع خط (به معنی وسیع) را القاء می‌کند مثلاً اگر در کتیبه کوفی روی سینی نقره سلجموقی^{۴۱} دقت شود ملاحظه می‌گردد که:

۱ - دسته بعضی از حروف، چون الف ولام، و انتهای بعضی دیگر، چون «ن»، عمودی است و می‌تواند کم و بیش احساسی را که سایر خطوط عمودی دریننده ایجاد می‌کند، بوجود آورد.

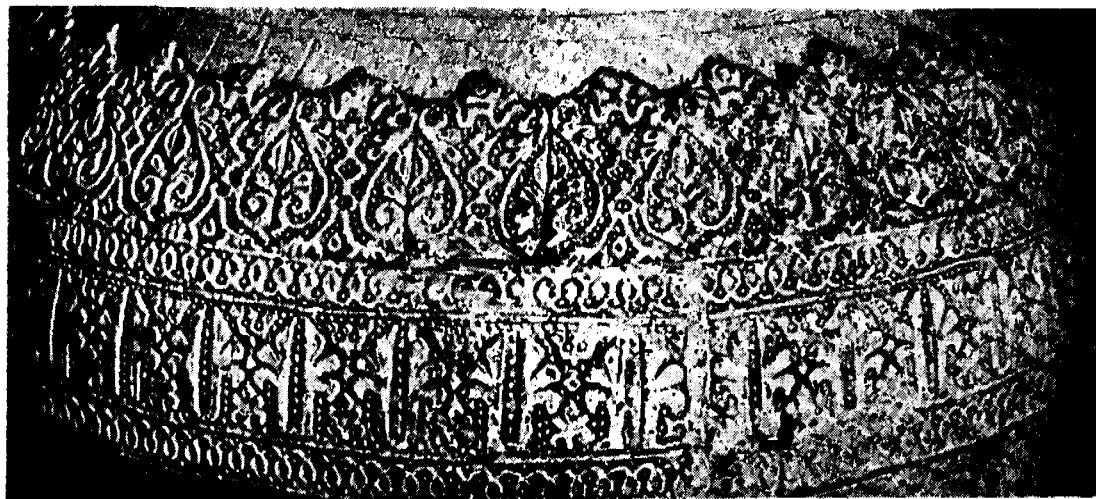
۲ - حروف مختلف با قطعات افقی بهم متصل می‌شود و این قطعات، بخصوص در کتیبه‌های بزرگ، می‌تواند همان احساسی را که سایر خطوط افقی دریننده القاء می‌کند بوجود آورد.

بعضی از حروف، از جمله «ن»، دور است و می‌تواند سایر خطوط منحنی متعادل کننده قطعات عمودی وافقی و به عبارت دیگر نرم و مطبوع باشد.

۴ - انتهای دسته حروف اریب است و می‌تواند همان خصوصیت احساس سایر خطوط مورب را داشته باشد.

۵ - انتهای دسته حروف یک پیچ ظریف را نشان می‌دهد و گوئی می‌خواهد تأثیر شکرف «پیچ و خم و قوس و هلال» مندرج در نوشتة استاد علی نقی و زیری را دریننده ایجاد کند. دوم خصوصیات هنری - موضوعات هنری از قدیم الایام مورد توجه بوده و شاید اولین نقوشی که بش ایجاد کرده، نقوش هنری بوده است زیرا کشیدن این نقوش آسان و ساده و هر کب از چند خط بوده است. نقش زیگراگها، جناغها، مثلثات، مربعات، لوزها وغیره از جمله نقوشی است که انسان در روی دست ساختهای خود، بخصوص سفال‌ها، ایجاد کرده و با کاوشهای در اختیار بشر امروزی قرار گرفته است.^{۴۲}

چنانچه در کوفی گوشدار مقبره پیر پکران دقت شود معلوم خواهد گردید که علاقه به روش هنری چگونه حروف را از خطوط افقی و عمودی تشکیل داده و حتی قسمتی از کلمات

عکسی از بینهای یک کوزه سفالی منسوب به قرن دوم یا سوم هجری که دارای تریبیتات گیاهی از جمله برگچه‌های پنج لبی گلابی شکل و ساقه‌های راستی است که انتهای آن به برگچه‌های سه‌لبه ختم می‌شود و شباخت به دسته‌های حروف کوفی برگدار مسجد نائین دارد.

گرفته است.

چهار جفت برگچه دو قسمتی که در چهار گوشه پلاک و خارج حلقه مروارید شکل گچ بری شده است. هر یک از این برگچه‌های دو قسمتی، مانند برگچه‌های انتهای حروف کوفی مسجد نائین، سه لبی است (شکل ۱۷) و متقارنًا معاذی هم یا پشت به پشت قرار گرفته است.^{۴۲}.

۲ - کوزه سفالی خوزستان - این کوزه منسوب به قرن دوم یا سوم هجری است و در گردن و بدنه دارای تریبیتات گیاهی و مرواریدی وغیره است^{۴۳}. از جمله تریبیتات گیاهی برگچه‌های پنج لبی گلابی شکل و ساقه‌های راستی است که انتهای آن به برگچه‌های سه لبی ختم می‌شود. این ساقه‌ها، که پشت به پشت قرار گرفته، شباخت فوق العاده‌ای به دسته‌های حروف کوفی برگدار مسجد نائین دارد (شکل ۱۸) و پرسور پوب در کتاب شاهکارهای هنر ایران این مطلب را یادآور شده است^{۴۴}.

۴۱ - به رفنس شماره ۱۸ مراجعه شود.

Edith Porada, Iran ancien, Paris 1963, ۴۲ - p. 211, Fig. 110.

A.U. Pope, A Survey of Persian Art, V 5, ۴۳ - PL. 555.

۴۴ - شاهکارهای هنر ایران، تألیف پرسور پوب، ترجمه دکتر خانلری، تهران ۱۳۳۸، ص ۷۴.

D.T. Rice, L'Art de l'Islam, Paris, 1966, ۴۵ - p. 51, No. 43.

A. U. Pope, A Survey of Persian Art, V. 5, ۴۶ - 1938, PL. 584 A.

شد، ذیلاً درباره بعضی عناصر و موضوعاتی که احتمالاً در ترکیب انواع دیگر کوفی تریبیتی (برگدار، گل و برگدار، پیچنده و گردانه) مؤثر بوده است جستجو می‌شود.

راجع به کوفی برگدار یعنی حروفی که انتهای دسته آنها به یک برگچه سه لبی ختم می‌شود و یا جفت دسته آنها یک برگچه پنج لبی را نشان می‌دهد می‌باید یادآور شد که شبیه این زینت در تریبیت بنایی ساسانی بکاررفته و برای روشن شدن مطلب در خطوط کوفی مسجد نائین، از نظر برگهای انتهایی دسته آنها، دقت می‌شود.

به طور یکه گفته شد^{۴۵} دو کتبیه یکی با اندازه بزرگ در زیر گنبد بالای محراب و دیگری با اندازه کوچک در نیش قوس آن وجود دارد. انتهای دسته حروف این کتبیه‌ها به یک برگچه سه لبی ختم می‌شود و گاهی جفت دسته بعضی حروف در کتارهای قرار می‌گیرد و متوازیًا صعود می‌کند و دور برگچه پنج لبی متقارن می‌دهد بطوريکه مجموعاً مانند یک برگچه پنج لبی بنظر می‌رسد. این نوع برگهای سه‌لبه و پنج لبی و یا سه‌لبه متقارن در تریبیت دوره ساسانی و قرون اولیه دوران اسلامی بکاررفته است:

۱ - پلاک گچی تیسفون - کاخ تیسفون در زمان سلطنت شاهپور اول (۲۷۲ - ۲۴۱) ساخته شده و در آن تریبیت مختلف بکاررفته است. نوعی از تریبیتات پلاکهای گچی است که قبلًاً تهیه و در سطوح دیوارها نصب می‌شده است. روی یکی از این پلاکهای زینتهای ذیل بنظر می‌رسد:

یک جفت بال برافراشته که یک کلمه را در میان گرفته است. یک حلقة مروارید شکل که بالهای برافراشته را در میان

یک ظرف سفالی از نیشابور منسوب به قرن چهارم هجری که بعضی از تریینات آن را ساقه‌های متقارن و پشت بدیت سه‌لی تشكیل می‌دهد و این ساقه‌ها شیوه جفت دسته‌های حروف کوفی مسجد نائین و مسجد اردستان است.

یا چهارم هجری است و حلقه‌ای از ساقه‌های راست، که انتهای آنها به برگ‌چههای سه لبی ختم می‌شود، لب آن را زینت می‌دهد منتهی در اینجا قاعدة تقارن رعایت نشده و ساقه‌ها متواالیاً و بطور شعاعی قرار داده شده است.^{۴۱}
پلاک گچی تیسفون، کوزه خوزستان و دو ظرف دیگر

۳ - ظرف سفالی نیشابور - این ظرف منسوب به قرن چهارم هجری است^{۴۰} و از جمله تریینات آن ساقه‌های متقارن و پشت به پشت است که مانند جفت دسته‌های حروف کوفی مسجد نائین بنظر می‌رسد (شکل ۱۹) .

۴ - ظرف سفالی دیگر - این ظرف منسوب به قرن سوم

می فهماند که بر گچه های سه لبی و پنج لبی قبل از ایجاد مسجد نائین معمول بوده و درواقع هنرمند گچ کار دسته های حروف کوفی را بجای ساقه های ساقه های دوره ساسانی و قرون اولیه اسلامی بکار برده و کوفی بر گدار را آغاز کرده است.^{۴۷}

قرائن دیگری که توجه گچ بران مسجد نائین را به موضوعات تربیتی سنتی روشن می کند وجود گلهای کوچک شش لبی ، در بین حروف ، و بر گچه های دوشاخه ، به شکل بالهای برافراشته ، است که در زینت فلزات و حجاری آن دوره مشاهده می شود . بر گچه های دوشاخه نیز در هنر دوره ساسانی معمول بوده واز آن جمله بر گهای برافراشته ای است که جسم مدور و انارشکل را دربر می گیرد ویا بالهای برافراشته ای است که تاج بعضی شاهان ساسانی^{۴۸} را در میان می گیرد .

در کوفی بر گدار مسجد اردستان ، بطوریکه فوقاً گذشت ، بعضی حروف دسته خمیده نازک دارد و منتهی به یک بر گچه سه لبی می شود (شکل ۲۰) . نظیر این دسته ها ، یا بطور بهتر ساقه ها ، نیز در گچ بری دوره ساسانی وجود دارد ومثال روشن آن دریک پلاک گچی بدست آمده از کاخ بیشاپور (شکل ۲۱) دیده می شود^{۴۹} باین معنی که در چهار گوش آن چهار جفت بر گچه دو قسمتی ساخته شده و ساقه هر قسمت از بر گچه ها ، مانند مورد مسجد اردستان ، خمیده و نازک است و در انتهای یک بر گچه سه لبی است .

قرینه دیگری که نشان می دهد گچ کاران مسجد نائین به سنتهای قبل از خود توجه داشته اند بکار بردن رشته های مروارید شکل است که در پلاک های دوره ساسانی و گچ بر یهای روی ستونهای مسجد بکار برده شده .

وحتی این زینت در زه کتیبه نیز بچشم می خورد .

راجع به کوفی گل و بر گدار می باید یادآور شد که این کوفی نیز ازروش کوفی بر گدار مستثنی نیست . در این نوع ، کتیبه ها درزمینه ای از گل و بر گ قرار داده می شود ویا انتهای حروف به شاخه های نازک گیاهی منتهی می گردد . در مروری که دسته های حروف به شاخه ها منتهی می شود تقاضا قابل ملاحظه ای درین نیست و درواقع بر گهای ساده کوفی بر گدار به شاخه ها تبدیل شده است .

زمینه پوشیده از گل و بر گ ، به عبارت دیگر پوشیده از اسلیمی ، نیز ازسابق در ایران معمول بوده و ، به گفته پرسور پوپ امریکائی ، جاهای خالی صفحات تربیتی را پر می کرده است^{۵۰} . این اسلیمی ها که در اغلب آثار هنری ایران و سایر ممالک اسلامی بچشم می خورد ، زمینه کتیبه ها را نیز مزین کرده و در واقع همان گیاهانی که خطوط وابعاد یک بنای دوره ساسانی را در بر گرفته بوده ، خطوط کوفی اسلامی را نیز در میان گرفته است^{۵۱} ویا همان شاخه هایی که در دم بعضی نقوش دوره ساسانی روئیده^{۵۲} ، از انتهای حروف کوفی نیز جستن کرده است .

واما راجع به کوفی پیچنده و گره دار ، در این دونوع ، دسته حروف بدور خود یا بدور دسته دیگر ویا دورسته بدورهم پیچیده و گره خورده و درواقع بمنزله رشته ها و ساقه ها شمرده شده است .

این پیچش ، که خاصیت احساسی و زیبائی شناسی دارد ، از قدیم الایام در ایران و سایر کشورها مورد توجه بوده و نگارنده در شماره ۹۳ مجله هنر و مردم به عنوان «پیچ تربیتی در آثار تاریخی اسلامی ایران» در آن باره و منشاء آن صحبت کرده است^{۵۳} . گره خورده گی و مشبك شدن نیز درواقع نوعی پیچ هر کب و متداخل است که در آن رشته ها ، اضافه بر خمیده گی ها ، بدورهم می پیچد ، محکم می شود ویا از لابلای هم می گزند که شکل ساده آن بافت حصیری و طرز پیچیده آن بافت بعضی پارچه ها و قالی است . این نمونه ها همه جا در میان مسجد هنرمند و خطاط بوده و اضافه بر آن می توانسته از سرمشق های طبیعی حول و حوش خود استفاده نماید ؛ مثلاً گچ بر مسجد جمعه نائین ، که در روی ستونهای آن مسجد بر گهای ساقه های مو و خوش های انگور را مجسم کرده^{۵۴} ، شکل زنجیره ساقه های مو و پیچ و قاب و گرم خورده گی آن را می دیده و می توانسته آن را چون نمونه هنگام ساختن کوفی مدرسه حیدریه قزوین^{۵۵} ، که چند سال مؤخر بر مسجد نائین است ، انتخاب نماید .

M. Flury, Syria, T. II, p. 232, Paris, 1921. - ۴۷
Edith Porada, Iran ancien, Paris, 1963, - ۴۸
p. 198, Fig. 106.

Idem. p. 211, Fig. 109. - ۴۹
Idem. A Survey of Persian Art, V. 4, PL. - ۵۰
268 C., 266.

۵۱ - شاھکارهای هنر ایران ، تأییف پرسور پوپ ، ترجمه دکتر خانلری ، تهران ۱۳۳۸ ، ص ۷۸ .

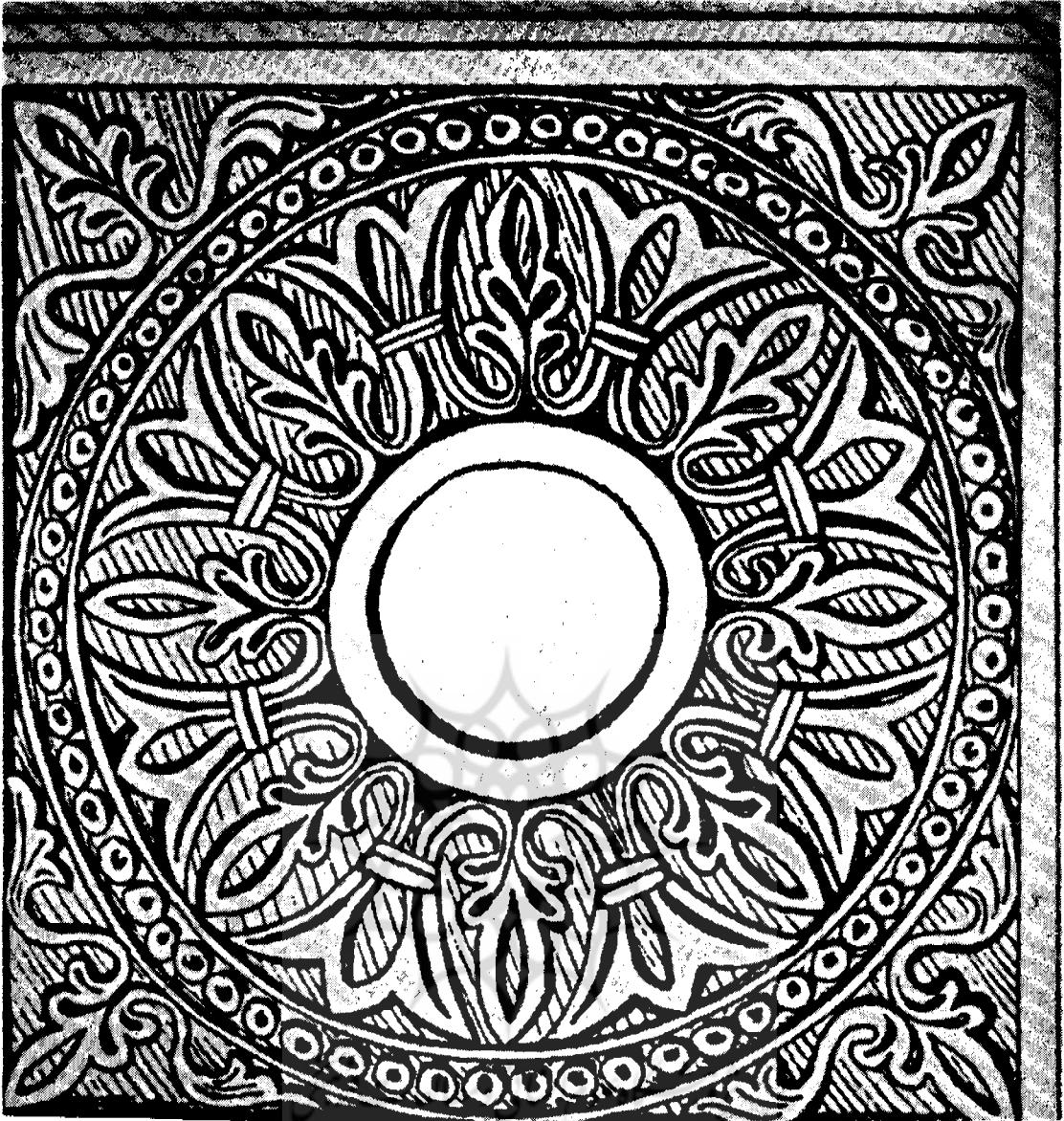
Idem. A Survey of Persian Art, V-4, PL. - ۵۲
237.

Idem. PL. 227. - ۵۳
۵۴ - مجله شماره ۹۳ هنر و مردم ، تیرماه ۱۳۴۹ ، در ۱۶ صفحه .

Idem. A Survey of Persian Art, V. 4, PL. - ۵۵

265 B.

Idem. V. 5, PL. 324. - ۵۶

یک پلاک گچی بدست آمده از کاخ بیشاپور منسوب به قرن سوم میلادی که در گوشه‌های آن جفت برگچه‌های دو قسمتی القام گردیده است و ساقه هر قسمت از برگچه‌ها مانند دسته بعضی از حروف کوفی مسجد اردستان و مسجد نائین خمیده و نازک و سه لبی است.